

Žvalgybos tarnybų sekimas: pagrindinių teisių apsauga ir teisių gynimo priemonės Europos Sąjungoje. II dalis

Santrauka

Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijos 7 straipsnis visiems asmenims Europos Sąjungoje (ES) garantuoja pagarbą privačiam ir šeimos gyvenimui, o 8 straipsnis – teisę į jų asmens duomenų apsaugą. Chartijoje reikalaujama, kad tokie duomenys būtų tvarkomi tinkamai ir naudojami tik konkrečioms tikslams, užtikrinama kiekvieno asmens teisė susipažinti su jo ar jos asmens duomenimis bei teisė tokius duomenis taisyti. Tai pat keliama sąlyga, kad nepriklausoma institucija privalo kontroliuoti šios teisės laikymąsi. 47 straipsnyje užtikrinama teisė į veiksmingą teisinę gynybą, įskaitant sąžiningą ir viešą bylos nagrinėjimą per pagrįstą laikotarpį.

Žvalgybos tarnyboms tenka nepaprastai svarbus vaidmuo užtikrinant nacionalinį saugumą ir padedant teisėsaugai puoselėti teisinę valstybę. Terorizmui, kibernetiniams išpuoliams ir organizuotam nusikaltamumui keliant vis didesnę grėsmę ES, žvalgybos tarnybų darbas tampa vis labiau būtinas, sudėtingas ir tarptautinis.

Skaitmeninio sekimo metodai – nuo ryšių ir meta-duomenų perėmimo iki duomenų bazių gavybos – yra svarbūs žvalgybos darbo išteklių. Vis dėlto tokia veikla gali pažeisti įvairias pagrindines, ypač privatumo ir duomenų apsaugos, teises.

„[B]et koks pažeidimas gali būti pateisinamas tik pagal 8 straipsnio 2 dalį, jei veikla vykdoma pagal įstatymus, ja siekiama vieno ar kelių teisėtų 8 straipsnio 2 dalyje nurodytų tikslų ir ji yra būtina demokratinėje visuomenėje siekiant tokių tikslų [...]“

(EŽTT, Roman Zakharov prieš Rusiją [BT], Nr. 47143/06, 2015 m. gruodžio 4 d., 227 pastraipa)

Po to, kai E. Snowdenas atskleidė informaciją, Europos Parlamentas priėmė rezoliuciją, kurioje, be kita ko, paragino ES pagrindinių teisių agentūrą (FRA) atlikti „nuodugnų tyrimą“ dėl pagrindinių teisių apsaugos žvalgybos kontekste, ypatingą dėmesį skiriant teisinėms teisių gynimo priemonėms. Į tai reaguodama FRA 2015 m. paskelbė ataskaitą – *Žvalgybos tarnybų sekimas: pagrindinių teisių apsauga ir teisių gynimo priemonės ES. I dalis: valstybių narių teisinių sistemų gairės*.

Daug visko įvyko nuo 2015 m.: be kita ko, dideli teroristiniai išpuoliai, beprecedentis migracijos bumas Viduržemio jūros regione, dėl ko teko sustabdyti Šengeno erdvės laisvo judėjimo susitarimus, ir augantis kibernetinių išpuolių skaičius. Nauji pavojai ir naujos technologijos paskatino plataus masto reformas. Kelios ES valstybės narės patvirtino teisės aktus, kuriais stiprinamas žvalgybinės informacijos rinkimas, taip pat išplėtė įstatymų taikymo sritį, kad į teisės aktus būtų aiškiai įtraukta daugiau tų šalių žvalgybos tarnybų skaitmeninės veiklos, tobulino priežiūros veiklą ir kitas apsaugos nuo piktnaudžiavimo priemones.

Todėl antrojoje FRA ataskaitoje *Žvalgybos tarnybų sekimas: pagrindinių teisių apsauga ir teisių gynimo priemonės ES, II dalis: sektoriaus perspektyvos ir teisinės naujovės* pateikiama atnaujinta agentūros teisinė analizė. Be to, analizė papildoma per išsamius interviu su įvairiais ekspertais gautomis įžvalgomis. Abi ataskaitos kartu yra FRA atsakas į Europos Parlamento raginimą ištirti sekimo poveikį pagrindinėms teisėms. Šioje santraukoje pateikiamos pagrindinės antrosios ataskaitos išvados.

Sekimas: teisinės naujovės ir sektoriaus perspektyvos

Antroje FRA tyrimo dalyje apžvelgiamos žvalgybos tarnybų darbą reguliuojančios teisinės sistemos 28 ES valstybėse narėse, nagrinėjamos taikomos priežiūros priemonės ir svarstomos teisių gynimo priemonės, kuriomis gali naudotis asmenys, manantys, kad jų teisės buvo pažeistos.

Žvalgybos teisinis pagrindas

Nuo 2015 m. naujos grėsmės ir naujos technologijos paskatino keliose ES valstybėse narėse pradėti plataus masto reformas, kurios buvo ryškiausios Prancūzijoje, Vokietijoje, Nyderlanduose, Jungtinėje Karalystėje ir Suomijoje.

„[Nauji] teisės aktai yra teigiamas dalykas, nes juose anksčiau buvę numanomi dalykai tampa aiškūs.“
(Teisininkas)

Šios žvalgybos įstatymų reformos užtikrino daugiau skaidrumo. Vis dėlto, žvalgybų darbą reglamentuojančios teisinės sistemos 28 ES valstybėse narėse išlieka labai skirtingos ir sudėtingos. Pagal tarptautinius žmogaus teisių standartus žvalgybos tarnybų įgaliojimus ir teises reikia apibrėžti aiškiau,

nuosekliuose ir lengvai prieinamuose teisės aktuose. Vis dėlto ekspertai išreiškė susirūpinimą dėl to, kad daugiausia nežinomybę kelia tai, jog nuolat trūksta aiškumo.

„Slaptųjų tarnybų darbo kultūros pagrindas – slaptumas, o dabartinės visuomenės kultūros pagrindas – kiek galima didesnis atvirumas. Esminė sąlyga slaptosioms tarnyboms veikti šiandien yra pasitikėjimas. Visuomenės pasitikėjimas, kad jos veikia pagal įstatymus. Dėl to būtinas daug didesnis tarnybų skaidrumas nei anksčiau.“
(Ekspertų įstaiga)

„[Įstatymas] daugeliu atvejų neatitiko aiškumo ir nuoseklumo reikalavimų.“
(Ekspertų įstaiga)

Pagal Europos žmogaus teisių konvenciją (EŽTK) ir ES teisę, jau pats faktas, kad egzistuoja sekimo priemonės leidžiantys teisės aktai, prieštarauja teisei į privatų gyvenimą. Europos teismai taip pat laikosi nuomonės, kad žvalgybos tarnybų vykdomas duomenų rinkimas gali būti teisės ribojimas. Norint, kad toks ribojimas atitiktų žmogaus teises, jis turi būti pagrįstas.

Duomenų rinkimas ir aprėptis

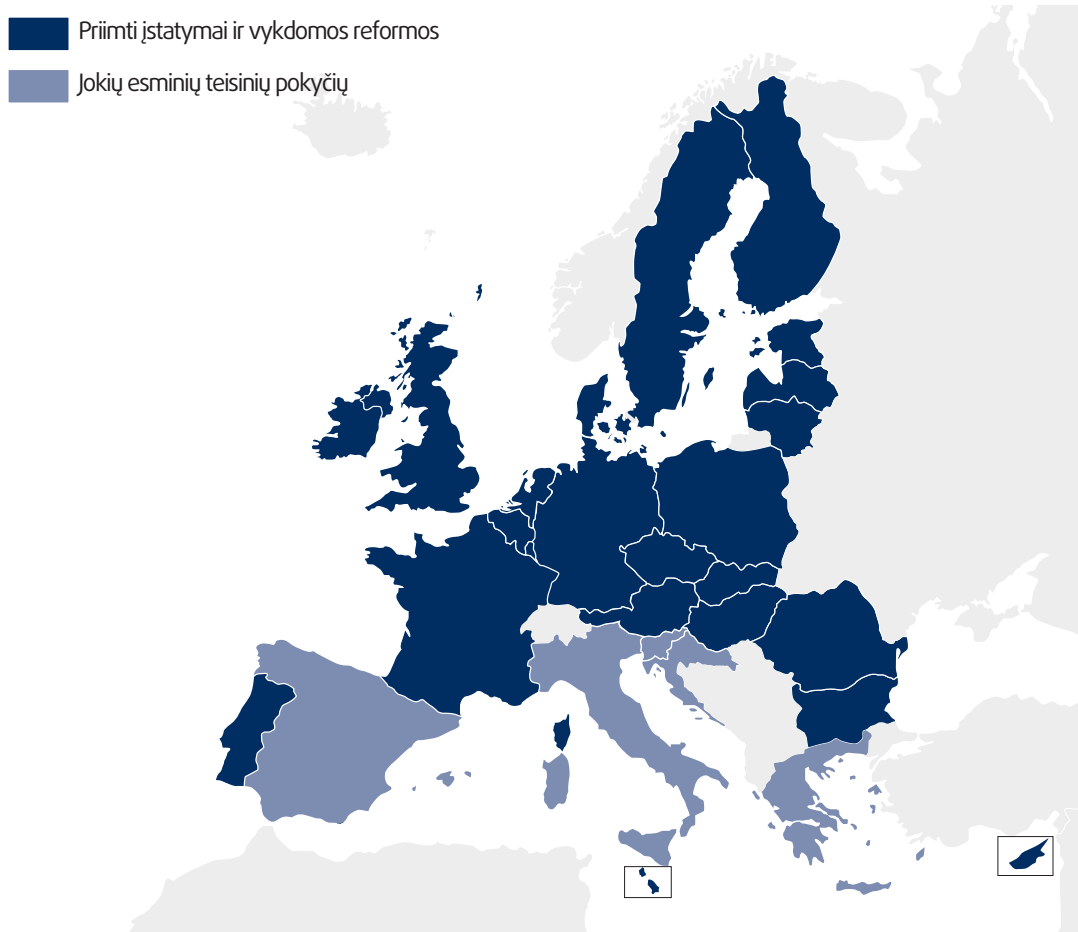
Antrajame FRA tyrimo etape tęsiamas 2015 m. ataskaitoje pradėtas darbas atliekant socialinę teisinę analizę. Konkrečiai šiame etape:

- atnaujinamos pirmojoje ataskaitoje nustatytos teisinės išvados;
- pristatomos įžvalgos, apibendrinančios per išsamius interviu su pagrindiniais šioje srityje dirbančiais asmenimis, pvz., ekspertais, parlamentinių komitetų, teisminių institucijų, duomenų apsaugos institucijų, nacionalinių

žmogaus teisių apsaugos institucijų bei pilietinės visuomenės organizacijų, mokslo bendruomenės ir žiniasklaidos atstovais, surinktą informaciją.

2016 m. FRA šiame sektoriuje atliko daugiau nei 70 išsamių interviu septyniose ES valstybėse narėse: Belgijoje, Prancūzijoje, Vokietijoje, Italijoje, Nyderlanduose, Švedijoje ir Jungtinėje Karalystėje. Per interviu buvo gilinamasi į tai, kaip žvalgybos teisinės sistemos įgyvendinamos praktikoje ir ar jose paisoma pagrindinių teisių.

1 pav. ES valstybių narių teisinių su sekimu susijusių sistemų reformos nuo 2015 m. spalio mėn.

Šaltinis: FRA, 2017 m.

Pastabos dėl terminų

Bendras ryšių sekimas

Žvalgybos duomenys gali būti renkami techninėmis priemonėmis ir plačiu mastu. Tokia sekimo technologija apibūdinama įvairiai, pvz., „signalų žvalgyba“, „strateginis sekimas“, „masiniai sekimo įgaliojimai“, „masinis skaitmeninis sekimas“ ir „duomenų saugojimas bendraisiais pagrindais“. Kai tik įmanoma, FRA vartoja nacionalinių teisės aktų terminiją, bet taip pat kaip apibendrinantį terminą „bendras ryšių sekimas“.

Tikslinis ir netikslinis sekimas

Atsižvelgiant į tai, ar yra taikiny, sekimo priemonės gali būti skirstomos į tikslinį ir netikslinį sekimą. „Tikslinio sekimo“ atveju esama išankstinių įtarimų sekamo asmens ar organizacijos atžvilgiu. „Netikslinis sekimas“ pradedamas neturint jokių išankstinių įtarimų ar konkretaus taikinio.

Tikslinis sekimas bent kažkiek reguliuojamas beveik visose 28 ES valstybėse narėse. Kita vertus, tik penkiose valstybėse narėse šiuo metu patvirtinti išsamūs teisės aktai dėl bendrojo ryšių sekimo. Piktnaudžiavimo galimybes riboja apsaugos priemonės, kurios buvo sustiprintos keliose valstybėse narėse, tačiau išlieka daug silpnesnės į užsienį nukreipto sekimo atveju. Be to, apsaugos priemonės paprastai būna silpnesnės ir mažiau skaidrios tarptautinio žvalgybų bendradarbiavimo atveju – dėl to tokį bendradarbiavimą reikėtų labiau reguliuoti.

Atskaitomybė

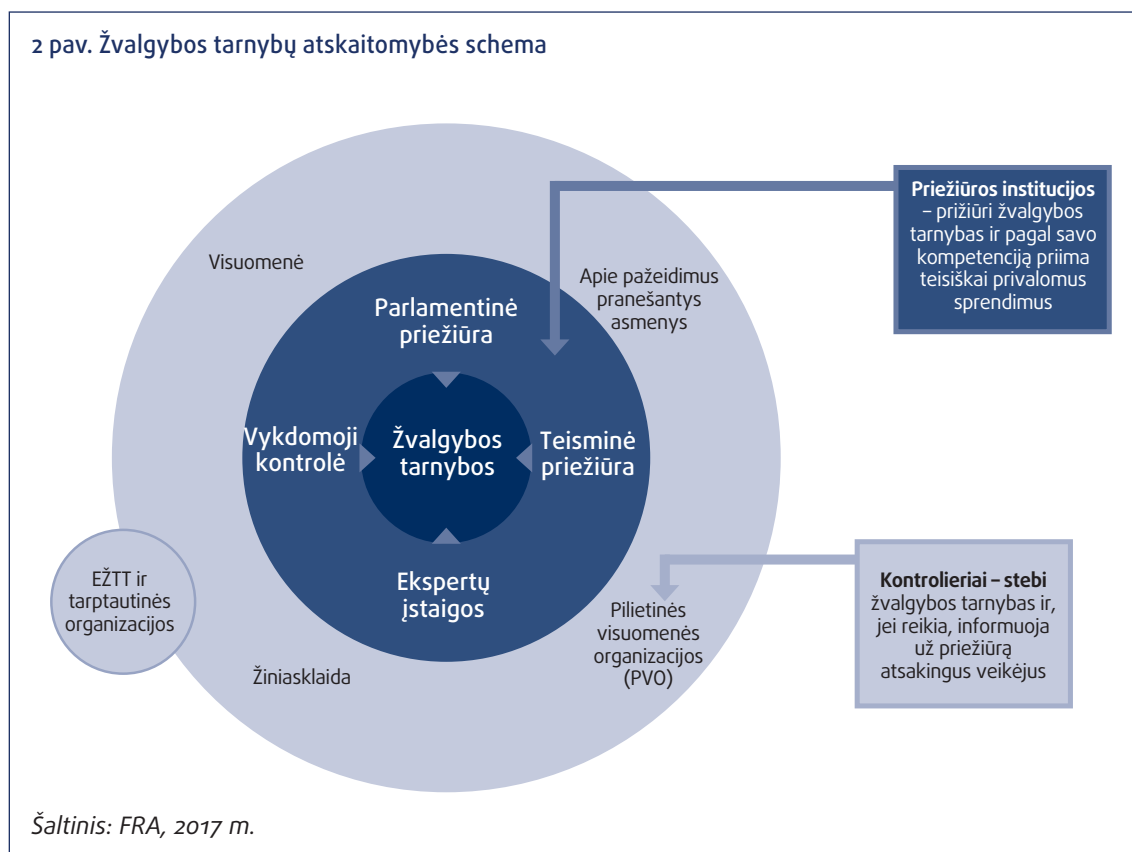
28 ES valstybėse narėse žvalgybos tarnybų darbą prižiūri įvairios institucijos, įskaitant teismus, ekspertų įstaigas, parlamentinius komitetus ir duomenų apsaugos institucijas. Srityje, kurioje dominuoja

slaptumas, tokia priežiūra yra būtina – ji padeda užtikrinti, kad žvalgybos tarnybos būtų atskaitingos už savo veiksmus ir skatina veiksmingų vidinių apsaugos priemonių kūrimą pačiose tarnybose.

„Priežiūra – ne pasitikėjimo trūkumas, bet noras išaiškinti.“
(Parlamentinis komitetas)

Dažniausiai į sekimo priemonių priežiūrą įtraukiamos teisminės ir ekspertų įstaigos. Specializuoti parlamentiniai komitetai paprastai didžiausią dėmesį skiria vyriausybės strateginių politikos krypčių vertinimui – šiam tikslui komitetai sudaryti 21 valstybėje narėje. Duomenų apsaugos institucijos turi plačius įgaliojimus žvalgybos tarnybų atžvilgiu septyniose valstybėse narėse, tačiau likusioje ES dalyje jų galios apribotos arba jų nėra daugiausia dėl to, kad į duomenų apsaugos įstatymus įtraukta išimtis dėl nacionalinio saugumo klausimų.

2 pav. Žvalgybos tarnybų atskaitomybės schema

Beveik visi apklaustieji iš priežiūros institucijų teigė, kad pajėgia atsispirti išorinei įtakai, tačiau kai kuriems teisininkams, pilietinės visuomenės atstovams ir mokslininkams kilo abejonių dėl jų nepriklausomumo ir priežiūros veiksmingumo. Apklausti ekspertai pabrėžė, kad veiksmingos priežiūros esmė yra visapusiška prieiga prie visų reikalingų duomenų ir informacijos bei gebėjimas tokia prieiga pasinaudoti. Daugiausia iš teisės specialistų sudarytos priežiūros įstaigos kartais negali gauti prieigos prie reikalingų duomenų ir informacijos tik dėl to, kad trūksta techninių pajėgumų priežiūros funkcijų srityje. Apklausti asmenys pripažino, kad šie veiksniai yra rimta problema ir kad jautres darbo pobūdis gali trukdyti jiems kreiptis į išorės ekspertus.

„Pakankamai sudėtinga kalbėti apie tarnybų, kurių efektyvumą lemia slaptumas, skaidrumą.“
(Parlamentinis komitetas)

„Priežiūros įstaiga privalo turėti galimybę nuolat dirbti nepriklausomai; ji privalo turėti galimybę specializuotis ir pati rinktis darbuotojus.“
(Ekspertų įstaiga)

„Mums reikia daugiau kompiuterių specialistų.“
(Ekspertų įstaiga)

Perspektyvi patirtis

Priežiūros skaidrumo skatinimas

Kai kurios ES valstybės narės užtikrino didesnę skaidrumą išlaikydamos būtiną slaptumą. Tačiau įvairiose šalyse priežiūros įstaigų požiūris į skaidrumą skiriasi – nuo reguliarių ataskaitų skelbimo iki savo interneto svetainių ar socialinės žiniasklaidos naudojimo. Toliau pateikti keli pavyzdžiai, kaip priežiūros įstaigos siekia skatinti skaidrumą.

Reguliarus išsamių ataskaitų skelbimas

Italijos Žvalgybos ir saugumo tarnybų valstybės saugumo kontrolei parlamentinis komitetas (COPASIR), Prancūzijos parlamentinė delegacija žvalgybos klausimais (DPR), Vokietijos parlamentinės kontrolės taryba (PKGr) ir Jungtinės Karalystės Interneto sistemų konsorciumas (ISC) yra teisiškai įpareigoti reguliariai skelbti ataskaitas. Tai skatina skaidrumą, nes apie parlamentinės priežiūros komitetų darbą reguliariai informuojamas parlamentas ir visuomenė.

Italija, COPASIR (2017 m.); Prancūzija, DPR (2017 m.); Vokietija, PKGr (2016 m.); ir Jungtinė Karalystė, ISC (2016 m.)

Parlamentinio komiteto klausimų turinio skelbimas

Jungtinės Karalystės ISC savo metinėje ataskaitoje pateikia nuorodą į savo interneto svetainėje paskelbtas per atskaitinį laikotarpį surengtų posėdžių stenogramas ir tokiu būdu pakankamai plačiai informuoja apie savo darbą.

Jungtinė Karalystė, ISC (2016 m.)

Ataskaitos apie sekamų asmenų skaičių

Prancūzijos Nacionalinės žvalgybos technologijų kontrolės komisijos (CNCTR) ir Vokietijos G10 komisijos metinėse ataskaitose nurodomas per atskaitinį laikotarpį sektų asmenų skaičius. Duomenys gaunami naudojant šioms ekspertų įstaigoms suteiktus priežiūros įgaliojimus.

Prancūzija, CNCTR (2016 m.); Vokietija, Federalinis Parlamentas (2017 m.)

Ataskaita dėl žvalgybos tarnybų bendradarbiavimo

2016 m. Belgijos I-ojo nuolatinio komiteto metinėje ataskaitoje pateiktas komiteto pritarimas žvalgybos tarnybų tarptautiniam bendradarbiavimui dėl užsienio teroristų kovotojų. Šioje ataskaitoje komitetas taip pat išskiria tam tikrus principus, kuriais remiantis reikėtų reguliuoti tarptautinį žvalgybos tarnybų bendradarbiavimą ir jo priežiūrą.

Belgija, I-asis nuolatinis komitetas (2016 m.)

Be to, įgaliojimai priimti privalomus sprendimus yra gyvybiškai svarbūs. Nors visos ES valstybės narės savo priežiūros sistemoje turi bent vieną nepriklausomą įstaigą, kai kurioms jų trūksta tokių sprendimų priėmimo įgaliojimų. Taip pat buvo pabrėžta visuomenės kontrolės svarba, ir, kai kurių apklaustų ekspertų nuomone, tam trukdo nepakankamai informatyvios priežiūros įstaigų ataskaitos. Be to, respondentai pabrėžė kovos su priežiūros fragmentacija skatinant įvairių priežiūros procese nacionaliniu ir tarptautiniu mastu dalyvaujančių veikėjų bendradarbiavimą svarbą.

„Ar mūsų ataskaita iš tikrųjų yra išsamesnė? Atsakymas yra „taip“ ir, manau, po Snowdeno neabejotinai atsirado didesnis spaudimas atskleisti daugiau; šis naujas teisės aktas yra geras pavyzdys to, kaip skatinamas didesnis atvirumas. Manau, ateityje toliau darysime spaudimą...“
(Ekspertų įstaiga)

„Tačiau kalbant apie esminius dalykus, ką sužinojome iš [ekspertų]? Kiek vykdyta sekimų? Ne tik, kiek kartų posėdžiavome, bet kokia buvo mūsų diskusijų esmė? Ar priimti nauji sprendimai? Ar mūsų dėmesį patraukė kokios nors naujos technologijos? Noriu apie tai žinoti.“
(Pilietinės visuomenės organizacija)

„[Svarbu] įsitikinti, kad kiekviena šioje srityje įgaliojimų turinti įstaiga suprastų, ką galima padaryti... Bet manau, kad iš tiesų didžiausią rūpestį kelia fragmentacija, sudėtingumas, skaidrumo trūkumas.“
(Duomenų apsaugos institucija)

FRA tyrimas atskleidė, kad tarptautinio žvalgybų bendradarbiavimo priežiūra yra išplėtotą mažiau – 17 valstybių narių nereikalauja tokios veiklos priežiūros, o likusios riboja jos apimtį. Kai kurios valstybės narės nustatė specialiai tarptautiniam žvalgybos duomenų dalijimuisi skirtas apsaugos priemones, tačiau didžioji dauguma valstybių narių (27) reikalauja tik išankstinio vadovo patvirtinimo.

„Tarp vyriausybės vis labiau plinta praktika perduoti slapto sekimo būdu gautus žvalgybos duomenis ir jais dalytis – šios praktikos nauda kovojant su tarptautiniu terorizmu, aišku, yra nesvarstyтина, ir ši praktika susijusi su dalijimusi tiek tarp Europos Tarybos valstybių narių, tiek su kitų jurisdikcijų šalimis – tačiau tai kartu yra dar vienas veiksnys, kuriam reikia skirti ypatingą dėmesį išorės priežiūros ir teisių gynimo priemonių požiūriu.“
(EŽTT, Szabo ir Vissy prieš Vengriją, Nr. 37138/14, 2016 m. sausio 12 d., 78 pastraipa)

„Egzistuoja atskaitomybės spraga. Žinote, visoms priežiūros įstaigoms rūpi savo nacionalinės tarnybos, tačiau niekam nerūpi tai, kaip veikia bendradarbiaujančių slapųjų tarnybų visuma. Kai mūsų tarnybos siunčia informaciją, žiūrime tik į tai, kaip jos taiko taisykles, ir nežinome, ką su informacija darys kita žvalgybos tarnyba – stebime tik vieną siūlo galą ir nieko nežinome apie kitą.“
(Ekspertų įstaiga)

Perspektyvi patirtis

Tarptautinio priežiūros įstaigų bendradarbiavimo stiprinimas

Vienodos galimybės pasiekti tarptautinio bendradarbiavimo metu gaunamą informaciją galėtų sudaryti sąlygas stiprinti tarptautinį priežiūros įstaigų bendradarbiavimą. 2015 m. Belgijos, Danijos, Nyderlandų, Norvegijos ir Šveicarijos priežiūros įstaigos pradėjo bendrą projektą, pagal kurį kiekviena įstaiga turi atlikti nacionalinį tyrimą dėl užsienio teroristų kovotojų. Galutinė ataskaita turi būti parengta 2017 m.; jau tarpinių vertinimų duomenys rodo tokio bendradarbiavimo pridėtinę vertę.

*Belgija, I-asis nuolatinis komitetas (2016 m.), 80 p.;
Nyderlandai, CTIVD (2017 m.), 33 p.*

Teisių gynimo priemonės

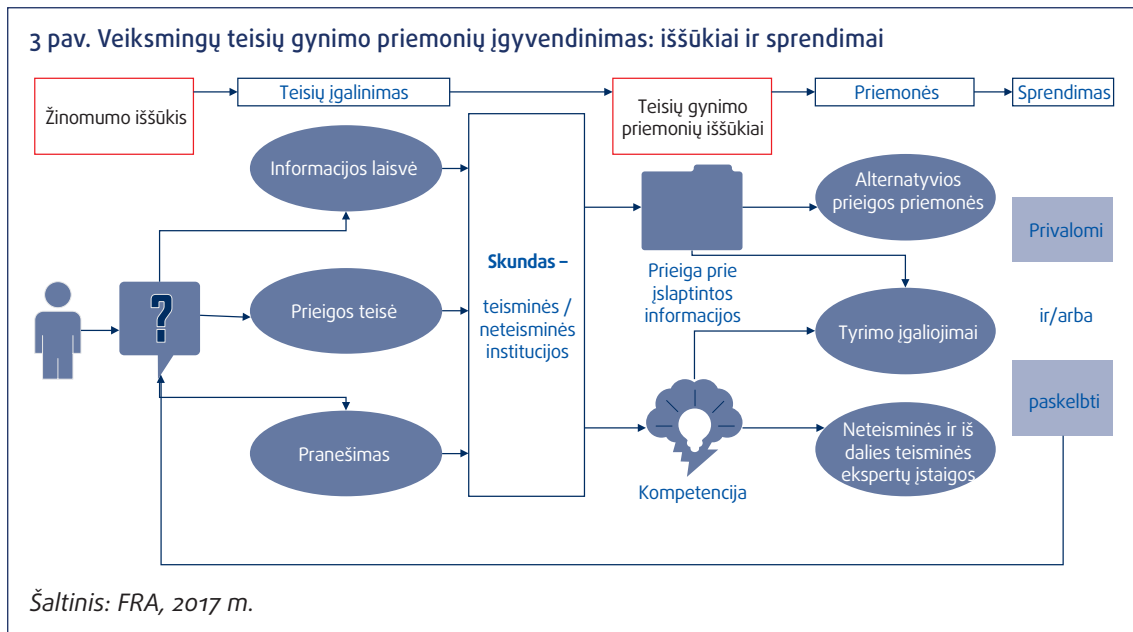
Slaptumo būtinybė žvalgybos srityje gali turėti poveikį tiek priežiūros veiksmingumui, tiek asmenų galimybėms naudotis teisių gynimo priemonėmis esant pažeidimams. Nors slapto sekimo kontekste egzistuoja teisė į teisinę gynybą, tokia teisė yra savaime apribota. Apklausti ekspertai nurodė, kad asmenų teisių gynimo priemonių užtikrinimo įstaigos gauna maždaug nuo 10 iki 20 skundų per metus.

„Eilinis pilietis net nežino, kur pateikti skundą.“
(Duomenų apsaugos institucija)

„[Apie pažeidimus pranešančių asmenų apsaugą reguliuojanti teisės sistema] nėra laikoma itin veiksminga. Dėl šios priežasties teikiami pakartotiniai politiniai reikalavimai užtikrinti visapusišką apie pažeidimus pranešančių asmenų apsaugą.“ (Ekspertų įstaiga)

„Būtų idealu, jei niekada nereikėtų sakyti „ne“. Norėčiau būtent to siekti ateityje; suprasti [tarnybų] privalomos veiklos ir teisines ribas.“
(Teisminė institucija)

Neteisminės teisių gynimo priemonės paprastai būna lengviau pasiekiamos už teismines priemones, nes jos yra pigesnės, spartesnės ir joms būtina mažiau griežtų procedūrinių taisyklių. Dvidešimt penkios valstybės narės leidžia asmenims tokioms įstaigoms pateikti skundus dėl sekimo. Kad teisinės gynybos įstaigos dirbtų veiksmingai, joms taip pat būtini tam tikri įgaliojimai – būtent susipažinti su įslaptinta informacija ir skelbti privalomus sprendimus. Ekspertų įstaigoms ar duomenų apsaugos institucijoms tokios galios suteiktos daugelyje valstybių narių.

„Manau, kad šioje sudėtingoje srityje vyriausybė turi ne tik išteklių, bet ir papildomų žinių apie tai, ką daro [tarnybos], ir galimybę [įslaptinti] viską, kas kelia problemų. Mums reikia daugiau skaidrumo ir tvirtumo iš vietinių teismų.“
(Pilietinės visuomenės organizacija)

Vis dėlto, teisininkai, pilietinės visuomenės atstovai ir mokslininkai, su kuriais tyrimo metu konsultavosi FRA, yra linkę abejoti esamų teisių gynimo priemonių veiksmingumu. Jie pažymėjo, kad tik mažai asmenų apskritai žino, kad egzistuoja teisių gynimo priemonės. Be to, nėra nuosekliai įgyvendinamos teisės gauti informaciją apie asmens bylą ir būti įspėtam apie sekimą. Abi šios teisės gali būti

apribotos prisidengiant įvairiomis su nacionaliniu saugumu susijusiomis priežastimis.

„Konkrečiu atveju, [...] specialiųjų priemonių naudojimą turėtų patvirtinti Vidaus reikalų ir Karalystės santykių ministras arba [žvalgybos tarnybos vadovas], arba netgi [žvalgybos tarnybos žemesnio rango pareigūnas], tačiau jokių atveju nereikalaujama patvirtinimo iš nepriklausomos įstaigos, kuri turėtų įgaliojimus neduoti leidimo ar jį sustabdyti [...]. Be to, peržiūra post factum negali atstatyti žurnalistinių šaltinių pasitikėjimo, po to, kai jis jau sugriautas.“
(EŽTT, Telegraaf Media Nederland Landelijke Media B.V. ir kiti prieš Nyderlandus, Nr. 39315/06, 2012 m. lapkričio 22 d., 100–101 pastraipos)

Perspektyvi patirtis

Skaidrus teisių pažeidimų tikrinimas

Nyderlanduose ir **Vokietijoje** priežiūros įstaigos vertina priežastis, dėl kurių buvo atsakyta pranešti ar suteikti informaciją.

Kadangi 2007–2010 m. laikotarpiu Nyderlanduose nebuvo pateikta pranešimų nei vienam asmeniui, 2013 m. Žvalgybos ir saugumo tarnybų priežiūros komitetas (CTIVD) nusprendė pradėti specialų tyrimą dėl pareigos informuoti. Olandų priežiūros įstaiga sužinojo, kad per tą laiką trylika asmenų gavo pranešimus. Panašus tyrimas pradėtas 2016 m.

Vokietijoje G 10 Komisija gali nuspręsti informuoti asmenis remdamasi žvalgybos tarnybų pateikta informacija. 2016 m. priežiūros įstaiga nusprendė dar neinformuoti 1 040 asmenų ir (arba) įstaigų, ir vienbalsiai nutarė, jog 188 asmenys niekada nebūtų informuoti. Strateginio sekimo atvejais G 10 Komisija nagrinėjo 58 atvejus dėl informavimo, susijusio su tarptautiniu terorizmu. Daugeliu atvejų (51) Federalinė žvalgybos tarnyba (BND) informavo G10 Komisiją, kad asmens negalima išskirti per sekimo priemonę. Šešiais atvejais komisija nusprendė informaciją pateikti vėliau; nebuvo nei vieno atvejo, kad komisija priimtų sprendimą neinformuoti neapibrėžtam laikui; vienu atveju komisija atkreipė dėmesį į tai, kad BND pateikė informaciją.

Žr.: Nyderlandai, (CTIVD) (2013 m.) ir CTIVD (2016 m.), 14 p.; Vokietija, Federalinis Parlamentas (Deutscher Bundestag) (2017 m.), 6 ir 8 p.

Patirties trūkumas dirbant slaptais ir techniniais klausimais taip pat yra problema teisminėms ir neteisminėms institucijoms. Kalbant apie teismines institucijas, valstybės narės rado keletą būdų spręsti šią problemą sukurdamos: alternatyvių prieštaravimų procedūrą, pagal kurią leidžiama naudoti įslaptintą informaciją, bendradarbiavimo priemones, įskaitant bendradarbiavimą su žvalgybos tarnybomis, siekiant gauti trūkstamos patirties, ir pusiau teismines įstaigas.

Tokie sprendimai aiškiai rodo, kad galima įveikti veiksmingą teisinę gynybą gauti trukdančias kliūtis. Be to, labai aiškių teisinių sistemų sukūrimas, tinkamų apsaugos priemonių parengimas ir pajėgios priežiūros užtikrinimas yra įmanomi ir kartu geriausi būdai užtikrinti, kad sekant naudojamomis sustiprinto saugumo priemonėmis būtų visapusiškai paisoma pagrindinių teisių.

Pagrindinės išvados ir FRA nuomonės

Šios nuomonės suformuluotos remiantis pagrindinėmis FRA tyrimo *Žvalgybos tarnybų sekimas* išvadomis, pateiktomis II dalyje „Sektoriaus perspektyvos ir teisinės naujovės“.

Aiškios teisinės sistemos nustatymas

Žvalgybos tarnybos padeda užtikrinti nacionalinį saugumą. Norėdamos tai daryti sėkmingai, jos dažnai turi dirbti slapta. Vis dėlto pagal tarptautinius ir Europos žmogaus teisių standartus būtina, kad žvalgybos tarnybų įgaliojimai ir teisės būtų aiškiai apibrėžtos teisinėje sistemoje, kurioje turi būti nustatytos apsaugos priemonės nuo savavališkų veiksmų pasitelkiant slaptumą. Europos žmogaus teisių teismas (EŽTT) yra konstatavęs, kad nacionalinės teisinės sistemos turi būti aiškios, prieinamos ir nuoseklios. Tai įpareigoja valstybes narės įstatymuose įtvirtinti būtiniausias apsaugos priemones, pvz., nurodyti nusikaltimų, kuriuos padarius gali būti išduodami informacijos perėmimo orderiai, pobūdį ir nurodyti asmenų, kurie gali būti sekami, kategorijas. FRA tyrimas rodo, kad teisės aktai dėl sekimo laikomi sudėtingais ir kad būtina aiškesnė teisinė sistema su prasmingomis apibrėžtimis.

FRA nuomonė 1

ES valstybėse narėse turėtų būti priimti aiškūs, tikslūs ir išsamūs žvalgybos įstatymai. Nacionalinėse teisinėse sistemose turėtų būti kuo išsamiau apibrėžti žvalgybos tarnybų įgaliojimai ir teisės bei sekimo priemonės, kurias tokios tarnybos gali naudoti. Pagrindinių teisių apsauga turėtų būti aiškiai išskirta žvalgybos įstatymuose, užtikrinant privatumo ir duomenų apsaugą renkant, saugojant, platinant duomenis ir su jais susipažįstant.

Plataus masto konsultacijų ir atvirumo užtikrinimas per teisėkūros procesą

Rengiant žvalgybos teisės aktus, turėtų būti surengta atvira svarbiausių suinteresuotųjų šalių diskusija. Per diskusijas dėl žvalgybos teisės aktų projektų vyriausybės turėtų skirti laiko išaiškinti žvalgybos tarnybų poreikius ir paaiškinti, kokias pagrindinių teisių garantijas užtikrina įstatymo projektas. FRA duomenys rodo, kad pastaraisiais metais dauguma ES valstybių narių pertvarkė savo žvalgybos ir kovos su terorizmu teisės aktus. Kai kurie iš šių teisėkūros procesų vyko FRA tyrimo metu. Apklausti ekspertai pabrėžė būtinybę labiau įtraukti svarbiausius veikėjus ir suinteresuotąsias šalis į žvalgybos teisės aktų rengimą. Kai kuriose valstybėse narėse užuot skubiai priėmus naujus teisės aktus, vyksta viešosios konsultacijos internetu ir aktyvios parlamentinės diskusijos. FRA ataskaitoje *2017 m. ataskaita dėl pagrindinių teisių* pabrėžiama tokio metodo būtinybė.

FRA nuomonė 2

ES valstybės narės turėtų rengti plačias viešąsias konsultacijas su įvairiomis suinteresuotosiomis šalimis, užtikrinti teisėkūros proceso skaidrumą ir, imdamosi savo su sekimu susijusių teisės aktų reformos, taikyti atitinkamus tarptautinius ir Europos standartus bei apsaugos priemones.

Nepriklausomos žvalgybos priežiūros turint pakankamai įgaliojimų ir kompetencijų vykdymas

Esminė žvalgybos atskaitomybės sistemos dalis – sukurtas tvirtas priežiūros mechanizmas. Priežiūros sistema turėtų apimti žvalgybos tarnybų įgaliojimus. Europos žmogaus teisių teismo praktikoje nustatyta, kad priežiūros institucijos turėtų būti nepriklausomos, turėti pakankamus įgaliojimus ir kompetenciją. FRA tyrimo išvados rodo, kad visos ES valstybės narės savo priežiūros sistemoje turi bent vieną nepriklausomą įstaigą. Vis dėlto, išvadose taip pat nustatytos visiško nepriklausomumo ribos, nes kai kurios priežiūros įstaigos labai priklauso nuo valdžios: įstatymai joms nesuteikia įgaliojimų priimti privalomus sprendimus, jos turi ribotą darbuotojų skaičių ir biudžetą arba jų buveinės yra įkurtos vyriausybės pastatuose.

FRA nuomonė 3

ES valstybės narės turėtų sukurti tvirtą priežiūros sistemą, atitinkančią žvalgybos tarnybų turimus įgaliojimus ir pajėgumus. Priežiūros institucijų nepriklausomumas turėtų būti įtvirtintas įstatymuose ir įgyvendinamas praktiškai. ES valstybės narės turėtų skirti priežiūros institucijoms pakankamai finansinių ir žmogiškųjų išteklių, taip pat įvairių sričių specialistų, turinčių techninę kvalifikaciją. Valstybės narės taip pat turėtų suteikti priežiūros institucijoms įgaliojimus pačioms inicijuoti tyrimus ir nuolatinę, visapusišką ir tiesioginę prieigą prie jų įgaliojimų vykdyti būtinos informacijos ir dokumentų. Valstybės narės turėtų užtikrinti, kad priežiūros institucijų sprendimai būtų privalomi.

Priežiūros stiprinimas užtikrinant pakankamai techninių žinių

Atsižvelgiant į tai, kaip sparčiai vystosi technologijos skaitmeninėje srityje, labai svarbu, kad priežiūros įstaigos turėtų techninių žinių ir pajėgumų. FRA tyrimas rodo, kad priežiūros institucijų žinios IT srityje ribotos ir kad techniniai pajėgumai visapusiškai naudotis žvalgybos duomenimis ir toliau kelia didžiausią iššūkį. Apklausti ekspertai teigė, kad kartais jiems reikia pasitelkti išorės ekspertus siekiant papildyti savo pačių teises žinias. FRA teisės akty tyrimas rodo, kad kai kurių ES valstybių narių įstatymuose aiškiai reikalaujama, kad priežiūros įstaigos turėtų techninių žinių.

FRA nuomonė 4

ES valstybių narių teisės aktai turėtų užtikrinti, kad priežiūros įstaigos turėtų darbuotojų, turinčių žinių, padedančių savarankiškai įvertinti dažnai labai techninį žvalgybos tarnybų darbą.

Priežiūros įstaigų atvirumo visuomenės kontrolei užtikrinimas

Europos žmogaus teisių teismas pabrėžė, kad žvalgybos tarnybos ir priežiūros įstaigos turėtų būti atskaitingos už savo darbą. Jos turėtų būti skaidrios ir veiksmingai informuoti parlamentus ir visuomenę apie savo veiklą. FRA tyrimas rodo, kad kai kuriose valstybėse narėse pasiektas didesnis skaidrumas kartu užtikrinant būtiną slaptumą. Per FRA tyrimą apklausti ekspertai teigė, jog didesnis skaidrumas yra ypač svarbus. Vis dėlto atskirose valstybėse narėse priežiūros įstaigų požiūris į skaidrumą smarkiai skiriasi ir įvairuoja nuo reguliarių ataskaitų skelbimo iki savo interneto svetainių ar socialinės žiniasklaidos naudojimo.

FRA nuomonė 5

ES valstybės narės turėtų užtikrinti, kad siekiant didinti skaidrumą, tarp priežiūros įstaigų įgaliojimų būtų numatytas ataskaitų teikimas visuomenei. Priežiūros įstaigų ataskaitos turėtų būti teikiamos viešai ir jose turėtų būti apžvelgiamos priežiūros sistemos ir susijusi veikla (pvz., sekimo priemonių leidimai, naudojamos kontrolės priemonės, ex post tyrimai ir skundų tvarkymas).

Priežiūros tęstinumo skatinimas

Europos žmogaus teisių teismas yra konstatavęs, kad veiksmingai priežiūrai užtikrinti būtina „nuolatinė kontrolė“ kiekviename proceso etape. FRA tyrimų išvados rodo labai įvairias priežiūros struktūras ES valstybėse narėse. Kai įvairiuose priežiūros etapuose – nuo sekimo priemonių tvirtinimo iki jų naudojimo priežiūros – dalyvauja skirtingos įstaigos, gali atsirasti spragų arba funkcijų dubliavimosi atvejų. Dėl tokių trūkumų apsaugos priemonės tampa mažiau tinkamos. FRA tyrimo metu buvo pabrėžta, kad institucinis ir neformalus priežiūros įstaigų bendravimas valstybių narių viduje yra gyvybiškai svarbus.

FRA nuomonė 6

ES valstybės narės turėtų užtikrinti, kad vienu priežiūros įstaigų įgaliojimai papildytų kitų, ir visi įgaliojimai bendrai užtikrintų nuolatinę kontrolę ir tinkamas apsaugos priemones. Tokio tarpusavio papildomumo būtų galima pasiekti vykdant neformalų priežiūros įstaigų bendradarbiavimą arba įstatymų priemonėmis.

Saugomų profesijų apsaugos priemonių didinimas

Europos žmogaus teisių teismas yra konstatavęs, kad būtinos tvirtesnės apsaugos priemonės žurnalistų šaltiniams apsaugoti sekimo srityje. Šis principas panašiai taikomas kitoms profesijoms, kurioms dėl bendrų principų, pvz., parlamentinių privilegijų, teismų sistemos nepriklausomumo ir advokato – kliento santykių konfidencialumo, taip pat būtina didesnė apsauga. FRA tyrimas rodo, kad nors laikomasi skirtingų požiūrių, kelios ES valstybės narės turi įstatymus, numatančius sustiprintas leidimų išdavimo ir patvirtinimo procedūras, taip pat griežtesnę sekant saugomų profesijų asmenis surinktų duomenų apdorojimo kontrolę.

FRA nuomonė 7

ES valstybės narės turėtų nustatyti konkrečias teisinis procedūras, kuriomis siekiama saugoti profesines tam tikrų grupių, pvz., parlamento narių, teismų sistemos darbuotojų, teisininkų ir žiniasklaidos darbuotojų, paslaptis. Šių procedūrų įgyvendinimą turėtų prižiūrėti nepriklausoma įstaiga.

Veiksmingos apie pažeidimus pranešančių asmenų apsaugos užtikrinimas

Europos žmogaus teisių teismas yra konstatavęs, kad turėtų būti užtikrinta galimybė valstybės tarnautojams pranešti apie pažeidimus. Apie pažeidimus pranešantys asmenys gali svariai prisidėti prie to, kad gerai veiktų atskaitomybės sistema. FRA tyrimas atskleidė skirtingas pažeidimų atskleidimo praktikas ES valstybėse narėse. Apklausti ekspertai išsakė skirtingas nuomones dėl asmenų, pranešančių apie pažeidimus, apsaugos.

FRA nuomonė 8

ES valstybės narės turėtų užtikrinti veiksmingą apie pažeidimus žvalgybos tarnybose pranešančių asmenų apsaugą. Tokiems informatoriams reikalingas specialiai jų darbo pobūdžiui pritaikytas režimas.

Priežiūros įstaigų vertinimo taisyklių taikymas tarptautiniam žvalgybos tarnybų bendradarbiavimui

FRA lyginamoji teisės aktų analizė rodo, kad beveik visose valstybėse narėse veikia įstatymai dėl tarptautinio žvalgybos bendradarbiavimo. Vis dėlto, tik trečdalyje šalių reikalaujama, kad žvalgybos tarnybos parengtų vidaus taisykles dėl tarptautinio bendradarbiavimo procesų ir sąlygų, įskaitant duomenų, kuriais dalijamasi, apsaugos priemones. Kai tokios taisyklės veikia, jos paprastai būna slaptos. Tik kelios valstybės narės leidžia atlikti tarptautinių žvalgybos bendradarbiavimo susitarimų išorės vertinimus.

FRA nuomonė 9

ES valstybės narės turėtų nustatyti taisykles dėl dalijimosi žvalgybos duomenimis tarptautiniu mastu. Tokias taisykles turėtų peržiūrėti priežiūros įstaigos, kurios turėtų įvertinti, ar žvalgybos duomenų perdavimo ir gavimo procesais paisoma pagrindinių teisių ir ar į juos įtrauktos tinkamos apsaugos priemonės.

Priežiūros įstaigų kompetencijų tarptautinio žvalgybos bendradarbiavimo srityje nustatymas teisės aktuose

FRA lyginamoji teisės aktų analizė rodo, kad daugelio valstybių narių įstatymuose nėra aiškių nuostatų dėl to, ar priežiūros įstaigos gali prižiūrėti keitimąsi informacija vykstant tarptautiniam bendradarbiavimui. Aštuoniose ES valstybėse narėse nustatytos priežiūros įstaigų kompetencijos – su apribojimais ar be jų – tarptautinio keitimosi žvalgybine informacija srityje; į trijų ES valstybių narių įstatymus neįtraukta jokia nepriklausoma priežiūra. Likusių 17 valstybių narių teisinėse sistemose nustatytos priežiūros įstaigų kompetencijos tarptautinio keitimosi žvalgybine informacija srityje gali būti interpretuojamos skirtingai.

FRA nuomonė 10

ES valstybės narės turėtų užtikrinti, kad žvalgybos bendradarbiavimą reglamentuojančiose teisinėse sistemose būtų aiškiai apibrėžtos priežiūros įstaigų kompetencijos žvalgybos tarnybų bendradarbiavimo srityje.

Priežiūros įstaigų atleidimas nuo trečiosios šalies taisyklės

Žvalgybos tarnyboms bendradarbiaujant tarptautiniu lygmeniu, trečiosios šalies taisyklė draudžia tarnybai atskleisti bet kokius iš partnerių gautus duomenis trečiajai šaliai be duomenų šaltinio sutikimo. FRA tyrime pabrėžiama, kad trečiosios šalies taisyklė apsaugo informacijos šaltinius ir užtikrina bendradarbiaujančių žvalgybos tarnybų tarpusavio pasitikėjimą. Vis dėlto FRA duomenys rodo, kad priežiūros įstaigos dažnai laikomos „trečiaja šalimi“ ir todėl negali gauti tarptautinio bendradarbiavimo būdu gautų duomenų. Kai kuriose valstybėse narėse priežiūros įstaigos nebėra laikomos „trečiosiomis šalimis“ ir todėl turi visapusišką prieigą prie tokių duomenų.

FRA nuomonė 11

Neprieštaraujant trečiosios šalies taisyklei, ES valstybės narės turėtų apvarstyti galimybę suteikti priežiūros įstaigoms visapusišką prieigą prie bendradarbiaujant tarptautiniu lygmeniu perduodamų duomenų. Tai išplėstų priežiūros įgaliojimus visų žvalgybos tarnybų turimų ir apdorojamų duomenų atžvilgiu.

Veiksmingų teisių gynimo priemonių sukūrimas nepriklausomose teisės gynimo įgaliojimus turinčiose įstaigose

Europos žmogaus teisių teismas yra konstatavęs, kad veiksmingai teisinei gynybai yra būdinga tai, kad teisminėms ir neteisminėms institucijoms suteikiami tyrimo ir sprendimų priėmimo įgaliojimai. Visų pirma, teisių gynimo įstaiga turėtų teisę patekti į žvalgybos tarnybų patalpas ir gauti prieigą prie surinktų duomenų; turėti teisę priimti privalomus sprendimus ir informuoti skundus pateikusius asmenis apie savo tyrimų rezultatus. Asmuo turėtų turėti galimybę apskųsti įstaigos sprendimą. FRA duomenys rodo, kad 22 ES valstybės narės turi bent vieną neteisminę instituciją, kuriai suteikti teisių gynimo įgaliojimai. Tačiau šešiose valstybėse narėse tokioms įstaigoms trūksta įgaliojimų priimti privalomus sprendimus ir gauti įslaptintus duomenis.

FRA nuomonė 12

ES valstybės narės turėtų užtikrinti, kad teisminėms ir neteisminėms institucijoms būtų suteikti teisių gynimo įgaliojimai ir kompetencija veiksmingai vertinti asmenų su sekimu susijusius skundus ir dėl jų priimti sprendimus.

Teisinės gynybos įgaliojimus turinčių neteisminių institucijų buvimas

FRA duomenys rodo, kad asmenims yra labiau priimanamos neteisminės priežiūros priemonės, palyginti su teisminėmis teisių gynimo priemonėmis, nes jos būna paprastesnės, pigesnės ir spartesnės. FRA lyginamoji teisinė analizė rodo, kad asmenys gali pateikti skundą neteisminėms įstaigoms dėl sekimo 25 ES valstybėse narėse. Dešimtyje valstybių narių viena vienintelė neteisminė įstaiga turi teisių gynimo įgaliojimus, o daugumoje valstybių narių asmenys gali pateikti skundą dviem ar daugiau teisių gynimo įgaliojimus turinčioms įstaigoms.

FRA nuomonė 13

ES valstybės narės turėtų užtikrinti, kad asmenims būtų prieinamos teisminės ir neteisminės teisių gynimo įgaliojimus turinčios įstaigos. Pažymėtina, kad valstybės narės turėtų nustatyti, kokios galimos spragos neleidžia veiksmingai išnagrinėti asmenų skundų, ir užtikrinti, kad neteisminės ekspertų įstaigos, jei reikia, galėtų išplėsti savo teisių gynimo priemonių spektrą.

Informavimas apie įgyvendintas sekimo priemones

FRA lyginamoji teisinė analizė rodo, kad visos ES valstybės narės savo informacijos laisvės įstatymuose turi išimtis dėl nacionalinio saugumo. FRA išvados taip pat rodo, kad visos valstybės narės, remdamosi žvalgybos duomenų konfidencialumo ir nacionalinio saugumo arba vykdomų sekimo operacijų apsaugos sąlyga, riboja asmenų teisę būti informuotiems arba jų teisę susipažinti su savo pačių duomenimis. Kai kurių valstybių įstatymuose yra numatyti alternatyvūs asmenų supažindinimo su sekimo priemonėmis būdai ir taip tokiems asmenims sudarytos sąlygos siekti veiksmingos teisinės gynybos.

FRA nuomonė 14

ES valstybės narės turėtų užtikrinti, kad prieš apribojant prieigą prie informacijos nacionalinio saugumo sumetimais, žvalgybos tarnybos atliktų teisėto tikslo ir proporcingumo testus. Kompetentinga institucija turėtų įvertinti konfidencialumo lygį. Be to, jei informacijos negalima pateikti ar atskleisti, priežiūros įstaigos turėtų vykdyti kontrolę skundus pateikusių asmenų vardu.

Aukšto lygio kompetencijos teisių gynimo įgaliojimus turinčiose įstaigose užtikrinimas

Teisių gynimo įgaliojimus turinčios įstaigos privalo gerai suprasti sekimo technologijas. FRA tyrimas nustatė būdus, kaip neformaliai spręsti techninių žinių trūkumą. Keitimasis patirtimi tarp teisių gynimo įgaliojimus turinčių įstaigų, ekspertų įstaigų ir žvalgybos tarnybų gerbiant vienoms kitų funkcijas ir nepriklausomumą, pagilino vertintojų technines žinias ir skatino tarpusavio pasitikėjimą. Nacionalinė praktika skirti specializuotus teisėjus arba įsteigti specializuotus teismus arba kolegijas, kurios nagrinėtų skundus dėl žvalgybos tarnybų sekimo, padėjo plėtoti teismų kompetenciją šioje srityje. Be to, tokios sistemos gali padėti lengviau sudaryti įvairius susitarimus dėl galimybių teismams susipažinti su įslaptinta informacija.

FRA nuomonė 15

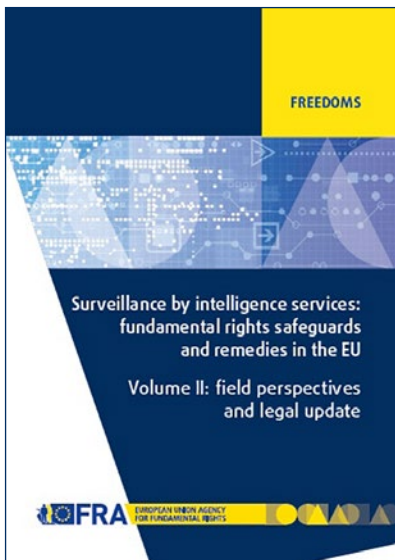
ES valstybės narės turėtų užtikrinti, kad jei teisminėms ar neteisminėms teisių gynimo įgaliojimus turinčioms įstaigoms trūksta atitinkamų žinių veiksmingai įvertinti asmenų skundus, būtų sukurtos specialios tokias spragas panaikinančios sistemos. Bendradarbiavimas su ekspertų priežiūros įstaigomis, techniniais ekspertais ar žvalgybos tarnybų nariais gali svariai padėti užtikrinti teisių gynimo priemonių sistemų veiksmingumą.

Parama kitiems žmogaus teisių subjektams

FRA tyrime pabrėžiama, kad nacionalinės žmogaus teisių institucijos, pilietinės visuomenės organizacijos ir, kai kuriais atvejais, ombudsmeno institucijos gali atlikti labai svarbų vaidmenį užtikrinant didesnę žvalgybos tarnybų atskaitomybę sistemoje. Vis dėlto FRA tyrimas taip pat rodo, kad pilietinės visuomenės organizacijos dažnai neturi tinkamų išteklių ir labai mažai tokių organizacijų gali pasiūlyti kompleksines paslaugas nuo įtariamo neteisėto sekimo nukentėjusiems asmenims.

FRA nuomonė 16

ES valstybės narės turėtų išplėsti nacionalinių žmogaus teisių įstaigų ir institucijų bei pilietinių visuomenės organizacijų veiklos sritis, nes jos gali priežiūros sistemoje atlikti itin svarbų „kontrolieriaus“ vaidmenį.

Terorizmui, kibernetiniams išpuoliams ir itin gerai organizuotiems tarpvalstybi-
niam nusikaltėlių tinklams keliant vis didesnę grėsmę, žvalgybos tarnybų dar-
bas tampa vis labiau būtinas, sudėtingas ir tarptautinis. Tokia veikla gali būti
stipriai pažeidžiamos pagrindinės, ypač privatumo ir duomenų apsaugos, tei-
sės. Kadangi dėl nuolatinės technologijų pažangos gali padidėti tokių pažeidimų
grėsmė, veiksminga priežiūra ir teisių gynimo priemonės gali padėti pažaboti
piktnaudžiavimo šioje srityje galimybes.

Ši ataskaita yra antroji FRA publikacija reaguojant į Europos Parlamento prašymą
pateikti išsamų tyrimą dėl sekimo poveikio pagrindinėms teisėms. Ja atnauji-
nama FRA 2015 m. teisinė analizė šia tema ir papildoma įžvalgomis, gautomis
per išsamius interviu su įvairiais ekspertais, dirbančiais žvalgybos ir susijusiose
srityse, įskaitant priežiūrą.

Papildoma informacija

Visa FRA ataskaita: *Žvalgybos tarnybų sekimas: pagrindinių teisių apsaugos ir teisių gynimo priemonės ES. II dalis: sektoriaus perspektyvos ir teisinės naujovės*, žr. <http://fra.europa.eu/en/publication/2017/surveillance-intelligence-socio-lega>

Kiti susiję FRA leidiniai:

- FRA (2015 m.) *Žvalgybos tarnybų sekimas: pagrindinių teisių apsauga ir teisių gynimo priemonės ES. I dalis: valstybių narių teisinių sistemų gairės* Liuksemburgas, Leidinių biuras, <http://fra.europa.eu/en/publication/2015/surveillance-intelligence-services>
- FRA-Europos Taryba (2014 m.), *Europos duomenų apsaugos teisės vadovas*, Liuksemburgas, Leidinių biuras, <http://fra.europa.eu/en/publication/2014/handbook-european-data-protection-law> (skelbiamas ES kalbomis; 2018 m. gegužės mėn. bus atnaujintas)

Peržiūrėti su duomenų apsauga susijusią FRA veiklą galima: <http://fra.europa.eu/en/theme/information-society-privacy-and-data-protection>

Leidinių biuras

FRA – EUROPOS SAJUNGOS PAGRINDINIŲ TEISIŲ AGENTŪRA

Schwarzenbergplatz 11 – 1040 Viena – Austrija
tel. +43 158030-0 – faksas +43 158030-699
fra.europa.eu – info@fra.europa.eu
[facebook.com/fundamentalrights](https://www.facebook.com/fundamentalrights)
[linkedin.com/company/eu-fundamental-rights-agency](https://www.linkedin.com/company/eu-fundamental-rights-agency)
twitter.com/EURightsAgency

ISBN 978-92-9474-034-2

© Europos Sąjungos pagrindinių teisių agentūra, 2018
Viršelio nuotrauka: © Shutterstock